

A Veszprémi pontifikále templomszentelési ordója

I. A pontifikále

A Veszprémi pontifikále (a továbbiakban VP) egyike a liturgiai és zenei szempontból legkülönlegesebb középkori forrásainknak. Ahhoz, hogy megérthessük sajátos vonásait, át kell tekintenünk röviden, amit a könyvműfajról, illetve magáról a forrásról közölnek a korábbi kutatások.

A pontifikále, azaz – kissé egyszerűsítve – püspöki szertartáskönyv önálló műfajként a IX–X. század környékén jelent meg. Ekkor már fontos előzményekre tekinthetett vissza, ezt követően pedig hosszú utat járt be a bizonyos tekintetben végpontot jelentő Tridenti Zsinatig, illetve az 1595-ben kiadott *Pontificale Romanum*-ig.¹ A fejlődés állomásai közül meg kell említenünk a 950–51-ben Mainzban összeállított gyűjteményt, amely később a német–római pontifikále elnevezést kapta,² valamint az érett középkor liturgikáját összegző tekintélyes teológus és jogtudós, Durandus által szerkesztett változatot, amely a XIII. század végén készült, és rövid időn belül Európa-szerte elterjedt.³

Tartalmi szempontból a középkori pontifikálék három rétegét különíthetjük el. Az elsőbe tartoznak az egyházi évbe illeszkedő, ünnepnapokhoz kötődő szertartások, mint például a vezeklők elbocsátása hamvazószerdán vagy a krizmaszentelés nagycsütörtökön. A második réteg az ünnepektől független ordókat foglalja magába, mint a templomszentelés vagy a koronázás. Külön fejezetben, sőt időnként külön kötetben szerepelnek a püspöki áldások, amelyeknek gyűjteményét benedikcionálénak nevezzük.

A középkori zenével foglalkozó kutatások elsősorban a mise és a zsoltószöveg anyagára korlátozódnak, az egyéb szertartások énekeivel kevésbé foglalkoznak. Ez

¹ *Pontificale Romanum Clementis VIII. Pont. Max. iussu restitutum atque editum* (Roma: Apud Iacobum Lunam, impensis Leonardi Parasoli et sociorum, 1595); Sodi, Manlio – Triacca, Achille Maria (edd.), *Pontificale Romanum. Editio princeps (1595–1596)* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1997).

² Újkori kiadása: Cyrille Vogel – Reinhard Elze, *Le pontifical romano-germanique du dixième siècle I–III* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1963, 1972).

³ Kiadása: Michel Andrieu, *Le Pontifical Romain au moyen-âge III. Le pontifical de Guillaume Durand* (Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1940).

érthető, hiszen a középkorból fennmaradt kottás források nagy része a mise vagy a zsolozsma énekeit tartalmazza. Ráadásul a pontifikálék zenei tételei nagyrészt nem is az adott szertartás kizárólagos anyagába tartoznak, hanem máshonnan, leggyakrabban a zsolozsmából származnak.

A püspöki szertartáskönyvek ordóiban ritkán találunk énekes tételeket, a templomszentelés leírásaiban azonban igen sokat. Így a pontifikálék zenei anyagát gyakorlatilag leszűkíthetjük a dedikáció énekeire. A szakirodalom sokáig nemigen foglalkozott ezzel a repertoárral, a frissebb munkák közül említhetjük Thomas Davies Kozachek 1995-ben megjelent doktori disszertációját,⁴ valamint James Borders kutatásait, amelyek a Michel Andrieu által összegyűjtött és – kotta nélkül – kiadott római pontifikálék antifónáira irányulnak.⁵

A középkori Magyarországról kevés liturgikus könyv maradt fenn, ezek közül összesen ötöt tartanak számon püspöki szertartások forrásaként (nem foglalkozunk a zágrábi püspökség számára összeállított könyvekkel, amelyek kivétel nélkül a Durandus-pontifikále példányai). Az Esztergomi benedikcionále⁶ a XI. századból való. Jelentőségét emeli, hogy ez a legkorábbi hangjelzett forrásunk, számos tétel incipitjét megadja vonal nélküli neumákkal. Szintén Zágrábban őrzik az úgynevezett „Hartvik-agendát”,⁷ amely alig későbbi az előbbinél. E két XI. századi forrásunk a korai pontifikále típust képviseli: tulajdonképpen véletlenszerűen összeállított ordógyűjtemények, amelyek liturgikus rendjéhez egyelőre nem sikerült külföldi párhuzamot találni.

A XV. század végéről származik a magyar kódexfestészet egyik kiemelkedő alkotása, a miniatúrákkal teli Filipecz-pontifikále.⁸ Tartalmában nem találunk magyar jellegzetességeket, a kézirat a Durandus-féle szerkönyv egyik példánya, akárcsak az ifjabb Vitéz János veszprémi püspök pontifikáléja, amelyet ma a Vatikán könyvtárban őriznek.⁹ Mindkettőnél korábbról, a XIV. századból származik a jelen tanulmány tárgyát képező VP.

II. Kutatási előzmények

Korábbi kutatók részletesen bemutatták a forrás kodikológiai tulajdonságait, ezek az adatok azonban a jelen gondolatmenet szempontjából nem jelentősek, részletezésüktől ezért most eltekintek. Az eddigi kutatási eredmények közül fontos kiemel-

⁴ Thomas Davies Kozachek, *The repertory of chant for dedicating churches in the Middle Ages: music, liturgy and ritual*. PhD dissertation (Cambridge, MA: Harvard University, 1995).

⁵ Például James Borders, „A (Brief) Introduction to Post-Tridentine Pontifical Chants”, in *Cantus Planus Study Group of the International Musicological Society. Papers read at the 16th meeting*, Vienna, Austria, 2011, ed. Robert Klugseder et al. (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2012), 58–65.

⁶ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ, MR 89.

⁷ Zagreb, Metropolitanska Knjižnica/Bibl. Univ, MR 165.

⁸ Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss. 26.

⁹ Róma (Città del Vaticano), Biblioteca Apostolica Vaticana Ottob., Lat. 501.

ni Radó Polikárp megállapítását, mely szerint a kódex nem követi a Durandus-féle pontifikále liturgikus rendjét.¹⁰ Szigeti Kilián bizonyította a forrás veszprémi eredetét, Bartoniek Emma pedig, aki főként a benne található írástípusokkal foglalkozott, a XV. századi Esztergomban való használatát valószínűsítette.¹¹ Végül Fraknói Vilmos elsősorban a könyv saját sorsát igyekezett felgöngyöltetni.¹²

A kódexszel mint zenetörténeti forrással elsőként Szendrei Janka foglalkozott.¹³ A kottaképek alapján négy különböző kézírást különített el. Megállapította továbbá, hogy a 133. fóliótól kezdődő, utólag a kézírathoz kötött íven más rendszertől hangjelzés, mégpedig külföldről átvett úgynevezett kvadrát notáció szerepel. A főírás kottaképének van néhány figyelemre méltó sajátossága, így az aránylag kis kottafejek vékony ligatúrákkal való összekapcsolása és a szóhatárokat jelző tagoló vonalak használata (*l. faksimile*). Ez a két vonás nem jellemző a magyar notációra, inkább észak-italiai írásokban jelentkezik, ám ott is csak a XIII. században. Ezáltal a kottakép nagyban eltér a többi korabeli hazai zenei emléktől. A XII. századot követően Magyarországon egyszerűsödött a kottaírás, a kódex főrése azonban – a korból fennmaradt többi forrással ellentétben – a változás előtti stílust használja. Ha figyelembe vesszük a kézirat liturgikus rendjének régiességét is, arra a következtetésre jutunk, hogy a VP retrospektív forrás, amely saját koránál régebbi jellegzetességeket mutat.

III. Liturgiai vizsgálat

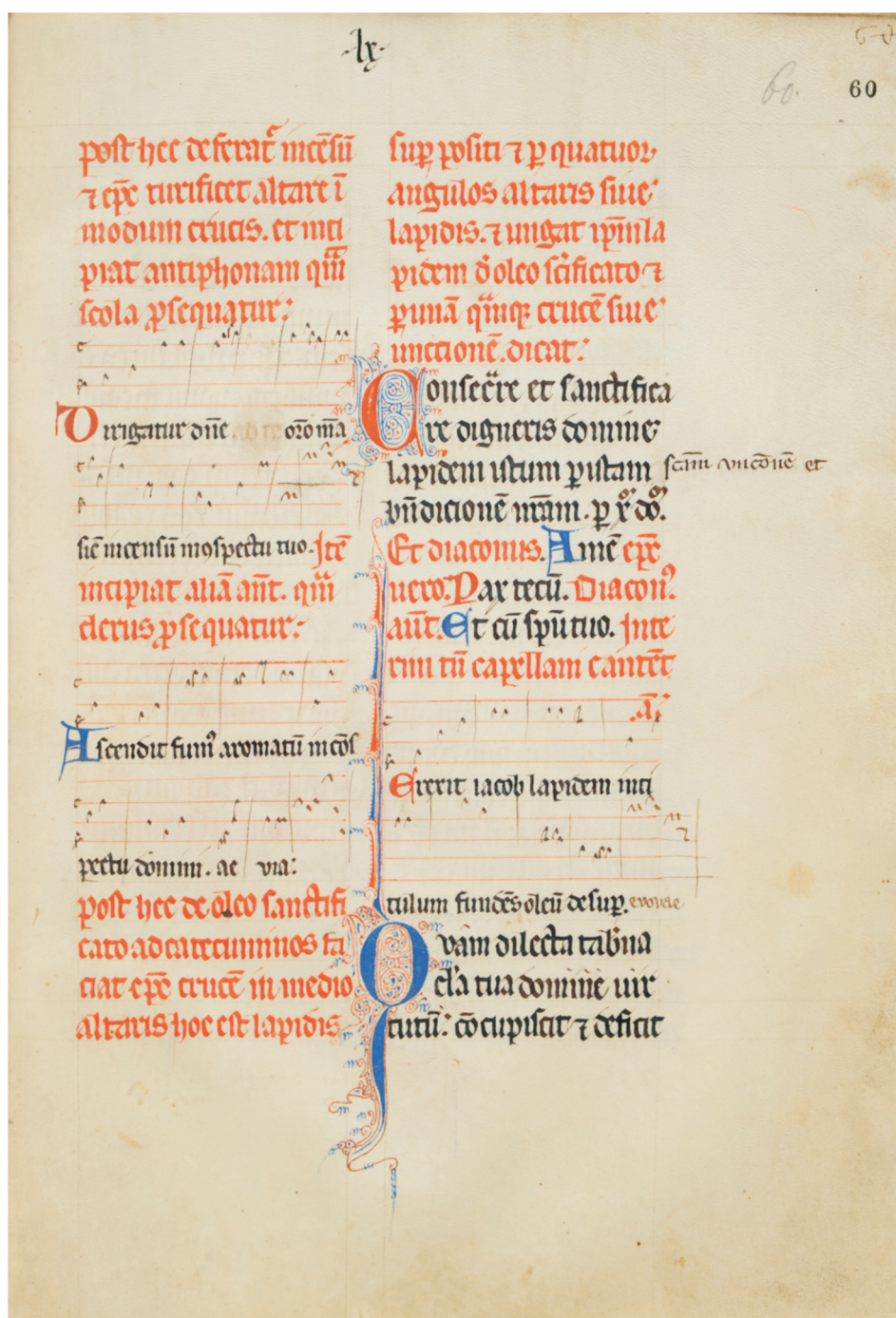
A szertartások közül elsőként a koronázási ordót vesszük szemügyre, amely teljes egészében megegyezik a német–római pontifikále megfelelő szakaszával. Bár ez a leírás a koronázási szertartás legkorábbi fennmaradt hazai forrása, nem biztos, hogy valóban használták is. Ebben a részben ugyanis szinte egyáltalán nem találunk széljegyzeteket vagy utólagos javításokat. Könnyen lehet, hogy a szkriptor, más fejezetekkel együtt egyszerűen átmásolta az ordót egy másik kódexből. A benedikcionále párhuzamát egy igen korai forrásban, a VIII. századi Sacramentarium Gregorianumban találjuk meg, a zsinattartás ordója pedig nagyon közel áll a XII. századi római pontifikále megfelelő szakaszához. Világosan látszik tehát, hogy kódexünk sem a korabeli gyakorlatban már általánosan használt Durandus-féle pontifikále liturgikus rendjéhez, sem más fontos előzményhez

¹⁰ Radó Polikárp O.S.B., *Index codicum manu scriptorum liturgicorum regni Hungariae* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1941), no. 76.

¹¹ Bartoniek Emma, „Az Országos Széchényi Könyvtár 317. sz. középkori kódexéről”, *Magyar Könyvszemle* 47 (1923), 200–204.

¹² Fraknói Vilmos, „Két magyarországi pontifikale a XIV. századból”, *Magyar Könyvszemle* 4 (1879), 83–88.

¹³ Szendrei Janka, „A Veszprémi Pontificale mint zenetörténeti forrás”, in *Tudomány és művészet Veszprém a 13–15. században*, szerk. V. Fodor Zsuzsa (Veszprém: Veszprém Város Önkormányzata, 1997), 29–41.

1. faksimile. Veszprémi pontifikále, f 60

nem igazodik teljesen. Elképzelhető, hogy régiesnek tűnő vonásai valójában tudatos, egyéni szerkesztés eredményeként alakultak ki. Az egyes ordók eredete külön vizsgálatot igényel.

Különböző források templomszentelési ordóit összehasonlítva hamar kiderül, hogy már szerkezeti szinten is igen nagy eltérések vannak köztük: mind a tételek száma, mind sorrendje, mind műfaja különböző lehet. Ehhez az összehasonlításhoz mintegy negyven VIII–XV. századi, Európa különböző területeiről származó forrást dolgoztunk föl. Az ordók tételeinek incipitjeit táblázatokba foglaltuk, s a források oszlopait egymás mellé rendeztük. Az első lépés a cselekmény legfontosabb mozzanatainak meghatározása és elkülönítése volt. Nagy vonalakban a következő szakaszokat találjuk meg minden forrásban:

1. A templom háromszoros körüljárása, bekopogás, párbeszéd a diakónussal
2. Belépés a templomba, a görög és latin ábécé fölírása a padlóra szórt hamuba
3. az úgynevezett Gergely-víz készítése (szenteltvíz, amelybe szentelt só, hamu és bor van keverve)
4. Az oltár, a falak és a padló megszentelése a Gergely-vízzel
5. Az oltár és a falak megszentelése krizmával
6. Az ereklyék behozatala és beépítése az oltárba

Ez az összeállítás az egyes ordókban számos kisebb egységgel egészülhet ki. A szakaszok sorrendje is változó, még az is előfordul, hogy egy szakasz a másik közepébe ékelődik. A tágabb szerkezetük alapján elkülönített forráscsoportokat földrajzi eredetük szerint soroltuk a két fő típust képviselő „keleti” és a „nyugati” csoportba. A „nyugati” típuson belül a legkorábbi forrásokon kívül két alcsoport született: a „francia” és a „normann”. A „keleti” csoport is két kisebb ágra szakadt, az egyik a német–római pontifikáléhoz közeli forrásokat (a továbbiakban: PRG-típus), a másik pedig a későbbi római pontifikálékat és azok rokonait tartalmazza (a továbbiakban: PR-típus).

A VP mindenképpen a „keleti” típusba tartozik, azon belül a XII–XIII. századi pontificale romanumokhoz áll közel. E csoportnak azonban a perifériáján helyezkedik el, s bizonyos pontokon inkább a német–római típushoz áll közel. Legközelebbi rokonai egy XI. századi katalán és egy XII. századi francia (sens-i) ordó.

a) a tételek elrendezése

A templomszentelés anyagának legjellegzetesebb rétegét azok a tételek és mozzanatok alkotják, amelyeknél a szöveg szorosan kapcsolódik a cselekményhez: az elhangzó szöveg legtöbbször kommentálja, leírja, vagy bibliai kontextusba helyezi az adott mozzanatot. Lássunk erre néhány példát!

Az oltárszentelés egyik legősibb része a vértanúereklyék beépítése az oltárba. A szertartás megfelelő pontján ünnepélyes processzió keretében hozzák be az ereklyé-

ket a templomba. Eközben éneklik az *Ingredimini* antifónát, amely szövegével jól illeszkedik az eseményekhez:

*Lépjetek be, áldottai az Úrnak, mert elkészítette az Úr a ti lakóhelyeteket, és a hívő nép örömmel követi a ti utatokat, hogy kérleljétek értünk az Úr fölségét, allelúja.*¹⁴

Az oltárszentelés utolsó mozzanata, amely egyben az alaprég utolsó tagja is, az oltár leterítése. Eközben a *Circumdate Sion* antifónát éneklik a *Benedictus Dominus* kantikummal. Az antifóna pontosan „előírja” az elvégzendő mozzanatoknak:

*Vegyétek körül, Sion levitái, az Úr oltárát, öltöztessétek fehér ruhákba, és énekeljétek új éneket, mondván: Áldott az Úr.*¹⁵

Az egyes ordók alapján egy tágabb tételkészlet is rekonstruálható, amely a dedikációhoz kapcsolódó, de nem konkrét mozzanathoz kötődő szövegeket tartalmaz. A szertartás bizonyos eseményeihez a készletnek mindig ugyanaz a darabja társul, másokhoz viszont az egyes források, forráscsoportok szabadabban válogatnak.

Nem tartoznak az alaprégbe azok a tételek sem, amelyek a szertartás máshonnan kölcsönzött elemei, s amelyek ugyan szorosan kötődhetnek valamely cselekményes mozzanathoz, mégsem kizárólag a templomszentelés részei. A *Veni creator* himnusz például a pünkösdi zsoltosma jellegzetes tétele, de a Szentlelket segítségül hívó készületi imádságként más alkalmakkor, más püspöki ordókban is előfordul (papszentelés, zsinattartás). A templomszentelési ordóban a szertartás elején, a templomba való belépés után hangzik el, amikor a püspök megáll a hajó közepén.

A tételválogatás és az elrendezés vizsgálatakor fontos, hogy ne szorítkozzunk csupán az énekes tételek vizsgálatára, mert világosan látszik, hogy például egy antifóna egy adott ponton lehet éppolyan meghatározó eleme a cselekménynek, mint egy könyörgés, de mindkét műfaj betölthet időkitöltő szerepet is, tehát egy forrás ordóját tekintve nem különbözik az énektételek szerepe a szövegesekétől. Egyszerűbben fogalmazva: a középkori liturgia – ha úgy tetszik – olyan „összművészeti alkotás”, amelyben a cselekmény-mozzanatok, a szövegek és a zene nem választhatók el egymástól. Azt se felejtjük el, hogy mindennek, ami hangosan szólal meg, dallama van, legföljebb nem melodikus, hanem recitatív. A szűkebb értelemben vett zenei tételek elemzéskor ezzel szemben nyilvánvalóan csak a kottázott anyaghoz nyúlhatunk.¹⁶

¹⁴ *Ingredimini, benedicti Domini, praeparata est enim a Domino habitatio sedis vestrae, sed et populus fidelis cum gaudio et sequitur iter vestrum, ut oretis pro nobis maiestatem Domini, alleluia.*

¹⁵ *Circumdate, Sion levitae, altare Domino, et vestite illud vestimentis albis, et estote et vos canentes hymnum novum, dicentes: benedictus Dominus.*

¹⁶ Nem tartom szerencsésnek tehát a bevezetőben említett amerikai disszertáció szerzőjének módszerét, aki a templomszentelés liturgikus rendjére vonatkozó fejezetében is kizárólag a dallamos tételekkel foglalkozik.

1. kottapéllda

IV. Zenei jellegzetességek – a VP 4. tónusú antifónái

A VP templomszentelési ordójában 49 kottázott tétel található. Legnagyobb részük a zsolozsmából kölcsönzött anyag, de van közöttük néhány saját, kizárólag ebben a szertartásban használatos ének is, illetve más ünnepek rítusaiban is előforduló antifóna és responzórium. Az általánosan elterjedt templomszentelési énekek mellett a tételek egy része más pontifikálékban nem fordul elő, más részük pedig egy meghatározott forráscsoportra jellemző. A VP sokszor sajátos zenei variánsokat közöl mind a hazai zsolozsmahagyományhoz, mind más, külföldi pontifikálékhoz képest. Ezek közül az alábbiakban a 4. tónusú antifónák egy csoportját vesszük szemügyre.

A 4. tónusú antifónák egy kötött szerkezetű, négysoros dallamtípusát már a középkori teoretikusok is megkülönböztetett figyelemmel tárgyalták.¹⁷ A dallam váza az 1. kottapéldán látható.

Problematikáját az adja, hogy az alaphang fölött egyes esetekben kis-, míg máskor nagy szekund szerepel. Az *E*-záróhangos lejegyzéseket, vagyis a kisszekundos változatokat egyértelműen a 4. tónusba sorolhatjuk, az *A*-ra transzponált, olykor *b* alterációt használó példák azonban megnehezítik a besorolást, hiszen az *A* a 2. tónus konfinálisa. A motívumok távol állnak a 2. tónustól, sokkal inkább a 7. tónussal vannak közelebbi rokonságban, amelyhez képest viszont a finális egy hanggal magasabban van. Ugyanakkor a dallam motívumai a 4. tónushoz sem kapcsolódnak igazán, egyedül az első és második sor kadenciájaként megjelenő domináns kvart (az *E* transzpozíció szerinti *A*) emlékeztethet a 4. tónus túbahangjára. A hangnemi besorolás problémája szemléletesen megmutatkozik a VP megoldásaiban is.¹⁸

Ant. *Dirigatur Domine*

A *Dirigatur* antifóna az oltár megtömjénezését kíséri az olajjal való megkenés előtt (lásd az 1. fakszimilét). A PR-típus nagy részében megtaláljuk, más típusokra azonban nem jellemző. Szövege a mise felajánlási imájának része (a tömjénezés alatt mondja el a pap), a dedikáció szertartásában kiemelten ünnepélyessé teszi a dalla-

¹⁷ Jó összefoglalás e dallamcsoportról: David Hiley, *Western Plainchant. A Handbook* (Oxford: Clarendon Press, 1993¹, 1997⁴), 92–93.

¹⁸ Vö. Dobszay László – Szendrei Janka, *Antiphonen. Monumenta Monodica Medii Aevi* V. 1–3 (Kassel, Basel, etc.: Bärenreiter, 1999). 71–72.

2. kottapélda

mos változat,¹⁹ amely kizárólag templomszenteléskor hangzik el, a zsolozsmában nem szerepel. A vizsgált kottás pontifikálék közül hatban szerepel, a VP-n kívül egy lengyel, egy francia és három itáliai forrásban. A VP függelékében is megtalálható a kvadrát hangjegyekkel lejegyzett oltárszentelési tételek között, egy apró változtatással a főrészben közölt variánshoz képest: a *Dirigatur Domine* rész után beékelődik egy rövid tag *ad te* szöveggel. Ez a kiegészítés megtalálható a Messina XIII-ban és az Itália XIII-ban is,²⁰ az előbbiben két *D* punctummal, az utóbbiban pedig, mint a VP függelékében, *D* és *C* hangokkal. Az ezután következő *oratio mea* sorban több apró eltérést figyelhetünk meg: a *ra* szótag a VP és az Itália XIII szerint egy *E* punctumra esik, a többi forrásban azonban egy *C-D* pesre. A *tio* tag a hat forrásban ötféleképpen jelenik meg, a *mea* első szótagjára a Sens XII és az Itália XIII *C-D* pest ad, míg a többi kódex *D* punctumot (2. kottapélda).

A VP jellegzetességei inkább a második részben figyelhetők meg: a középzárlat után, a *sic* szótagra a VP *D* punctumával ellentétben minden más forrásban pes szerepel, *A-D* vagy *H-D* hangokkal. Az *incensum* második és harmadik szótagja a VP-ben egy *A-G* clivis és egy *A* punctum, a többi kódexben pedig éppen fordítva: *A* punctum (vagy liquescens), majd *A-G* clivis. Valószínűleg ebből fakad a folytatás különbözősége is: a negyedik sor első két hangja (*in con*) a VP szerint *G* és *F*, míg a többi forrásban ezek is megcserélődnek.²¹ A VP legjelentősebb sajátossága szintén ennek a következménye lehet: a *G*-záróhang a tételt 7. tónusúvá teszi, amint erre az utána álló differencia is egyértelműen utal. Az antifóna összes többi pontifikálásban *A*-végződésű, 4. tónusú.

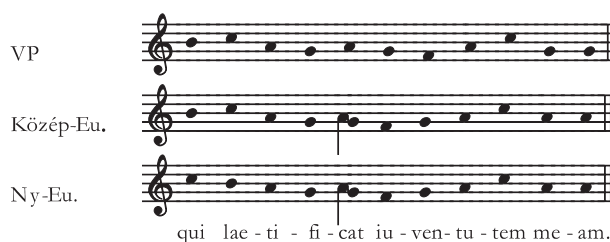
Ant. *Ascendit fumus*

A VP-ben a *Dirigatur* után közvetlenül egy újabb, ugyanebbe a típusba tartozó antifóna következik, a Szent Mihály-napi matutínumból kölcsönzött *Ascendit fumus*, amely azonban szabályos 4. tónusú, *A*-ra transzponálva (lásd az 1. fakszimilét). Figyelemre méltó, hogy a két dallam csaknem azonos, eltérő finálisuknak köszönhetően

¹⁹ Azok a gesztusok, amelyek a templom rendes használatakor mindennaposak, most, az első alkalommal különleges hangsúlyt kapnak.

²⁰ A vizsgált hangjelzett források listáját lásd a függelékben.

²¹ Kivételesen a Troia XIII, amelyben itt egy *G* punctumot egy *F-G* pes követ.

3. kottapélda

azonban eltérő moduszba kerültek. Ez és a számos hasonló péda mutatja, hogy a nyolc tónus rendszere, az octoechos későbbi fejlemény, mint a repertoár, amelynek osztályozására használni kívánták. Bár a szisztéma nagyban segítette az anyagban való tájékozódást, alkalmazása láthatóan nem minden esetben volt problémák nélküli. A pontifikálék közül csak a PR-típusban jelenik meg, oltártömjénezéskor, esetenként a *Dirigatur* alternatívájaként, illetve az oltáron zajló tömjénezégetés alatt.

Ant. *Introibo ad altare Dei*, Ps. *Iudica me*

A templomszentelés központi imádságának elhangzása után a püspök fölmege az oltárhoz, ekkor éneklik el az *Introibo* antifónát a *Iudica* zsoltárral. Dallammal a tétel csak a dedikációs zsoltoszmában fordul elő, de ott is viszonylag ritkán, a magyarországi antifonálékban egyáltalán nem szerepel. A misében – a *Dirigatur* antifónához hasonlóan – prózában hangzik el, ennek, a lépcsőima jellegzetes szakaszának az ünnepélyes megfogalmazása az énekelt antifóna. A pontifikálékban azonban az alapvető réteget képviseli, kottázott forrásainkban is egy kivétellel (Sens XII) mindig megtaláljuk. Nem mutat nagy változatosságot; az egyetlen kódex, ahol komolyabb eltérés mutatkozik, a Lisieux XIII.

A VP változata, bár alapvetően megegyezik a többivel, végső zárlatával más tónusba helyezi a tételt: míg a többi 4. tónus szerint *E*-re vagy más transzpozícióban *A*-ra zár, a VP-ben a *G* záróhang által 7. tónusúvá válik, és ezt a kiírt zsolnárdifferencia is alátámasztja. Még egy apró sajátosságot találunk a VP-ben: a *latificat* szó utolsó szótagján a többi forrás szerint egy *A-G* clivis található, amelyet a *iuventutem* első két szótagjára eső *F* és *G* punctum²² követ, a VP-ben azonban a clivis helyett egy *A* punctum szerepel, a *G* pedig átkerül a következő szótagra, az itt következő *F*-et is eggyel tovább csúsztatva, s kiszorítva a fölvezető sorból a *G*-t.

A *qui* szóra és az azt követő *la* szótagra eső hangok ugyanakkor két csoportra osztják a forrásokat: a négy közép-európai és a normann (szicíliai) kódexek szerint itt *H* és *C* szerepel, míg a többi (francia, spanyol és olasz) forrásban fordítva, *C-H* sorrendben következnek a hangok (3. kottapélda).

²² A *G* punctum helyén a Vitéz XV-ben egy *G-A*, a Troia XIV-ben pedig egy *F-G* pes áll.

4. kottapéllda

A dallam közeli rokona a *Dirigatur* antifónának, a VP hangnemi egyedisége a kettőnél azonos módon mutatkozik meg, az említett funkcióbeli hasonlóságon kívül ez is összeköti a két tételt.

Ant. *Mane surgens Iacob*

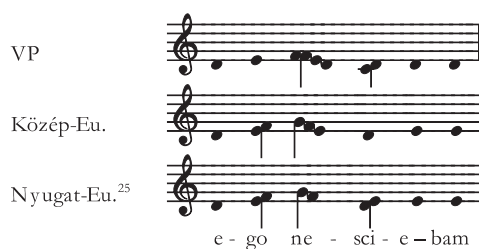
Ez az antifóna az oltár másodszeri megkenésekor hangzik el, legrégebbi forrásainktól eltekintve szinte minden pontifikáléban megtalálható. Eredetileg a dedikációs zsolozsmában kapott helyet. A kottás pontifikálék közül egyedül a Toledo XIII-ból hiányzik, illetve az Olesnicki XV-ben csak incipittel szerepel. Nagy vonalaiban a tétel igen egységes képet mutat a különféle forrásokban. A mégis megfigyelhető részleteltérések azonban olyannyira sokfélék, hogy nem érdemes őket hangonként vagy hangcsoportonként vizsgálnunk, itt megelégszünk a VP sajátosságainak áttekintésével. Feltűnő, hogy a VP igen közel áll a magyar zsolozsma-változathoz, valamint két közép-európai pontifikáléhoz, a Krakó XV-höz és a Litomyšl XIV-hez is. Az első apró eltérést az *erigebat* szó utolsó két tagján láthatjuk: míg a többi forrásban *G* punctum, majd *G-A* pes áll, vagy ugyanez fordított sorrendben (Troia XIV és Itália XIII), a VP-ben egy *F* punctum és egy *F-G-A* scandicus követi egymást.²³ Ugyanennek a tagnak a zárata, a *titulum* még figyelemre méltóbb változatot hordoz: a többi forrás *E*-jével szemben ugyanis VP *F*-re lép vissza (4. kottapéllda).

A következő említésre méltó hely a *vere* szó kezdete, amely a VP-ben egy föl-ugró *D-A* kvintre esik, míg a fent hozzá közel állóként megjelölt három változatban csak egy *A* punctum áll. A VP megoldása azonban mégsem egyedi: a távolabbi, itáliai, francia és spanyol kódexekben ugyancsak mindig megtaláljuk a fölhajló kvintet.²⁴

A legfontosabb eltérést az antifóna végső zárlatában találjuk: az utolsó hangokat a VP egyszerűen egy hanggal lejjebb írja a többi kódexhez képest, így a tétel 1. tónusba kerül 4. helyett. Első látásra ez másolási hibának tűnhet, de a kiírt differencia és az említett belső zárlat módosulása alátámasztja az 1. tónus tudatos választását (5. kottapéllda).

²³ A VP változatához legközelebb álló Krakó XV-ben pedig *F* punctum és *G-A* pes szerepel.

²⁴ Az Itália XIII-ban kvint helyett *E-A* kvart áll. Ebben a változatban meglehetősen sok sajátos fordulat szerepel, ezekkel nem foglalkozom a továbbiakban.

5. kottapéllda

Sajátos változatot képvisel a VitézJ XV is, amelyben két kisebb *E* zárlat is található (az egyik a többi 4. tónusú variánsban is szereplő *titulum*, a másik a *desuper* középzárata), viszont ugyancsak kétszer megtalálható benne az 1. tónusra jellemző föligró *D-A-C* scandicus. A darab végül valóban 1. tónusban végződik, melyet a hozzá tartozó differencia is megerősít.

Érdekes, hogy a tétel a VP függelékében is megtalálható (136^r), a főrész változatától eltérően és a többi forrással összhangban *E* finálissal. A legmeglepőbb azonban, hogy a kiírt differencia viszont 1. tónusú, amely semmiképpen sem illik ehhez a dallamváltozathoz.

Ant. *Ecce odor*

Az *Ecce odor* antifóna az egyes típusokban különböző liturgikus funkciókban szerepel. A PR-típusban, köztük a VP-ben is az oltár krizmával való megkenésekor, a PRG-típusban a falak megkenése utáni oltártömjénezéskor, a „normann” típusú forrásoknál pedig az oltáron való tömjénezéskor hangzik el. A zsolozsmában csak ritkán fordul elő, a Cantus adatbázis²⁶ forrásai közül – dedikáció ünnepén – mindössze két francia antifonáléban²⁷ jelenik meg.

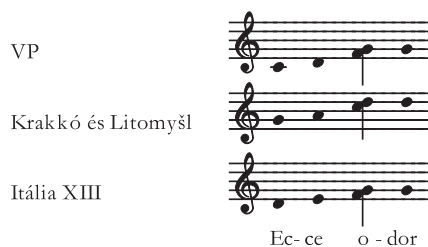
A vizsgált kottázott pontifikálék közül nyolcban szerepel, és meglehetősen nagy változékonyságot mutat. Két fő típusát különíthetjük el: a közép- és a nyugat-európai. Míg az Itália XIII a közép-európai típust képviseli, egyik csoportba sem illeszkedik a VitézJ XV, amely ismét egy sajátos, jóval nagyobb terjedelmű, és dallamában is határozottan eltérő, 1. tónusú változatot közöl. A Troia XIV kéziratban „antiphona” megjelölés alatt egy igen díszes, 7. tónusú responzórium áll, amely eredetileg a nagyböjt második vasárnapi matutínium tétele. Sajátosnak tűnik a *Fundamenta eius* kezdetű verzus (a megszokott *Qui maledixit*, vagy a ritkább *Deus autem omnipotens* helyén), amelyhez introitusverzus-szerű dallam társul.²⁸ A

²⁵ Sens XII, Messina XIII, Lisieux XIII és Troia XIV.

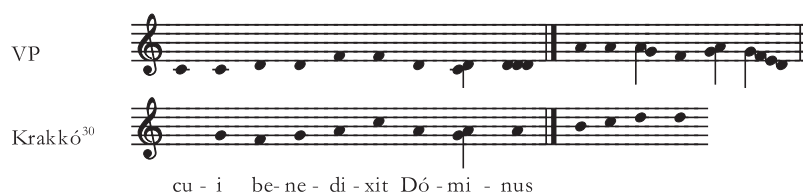
²⁶ <http://cantusdatabase.org>

²⁷ Paris, BnF, lat. 1090 és 12044.

²⁸ A VitézJ XV és a Troia XIV szövegének második része: *crescere faciat te Deus meus, sicut arenam maris et donet tibi de rore cæli benedictionem*.

6. kottapélda

7. kottapélda

nyugati variáns igen egységes, néhány egészen apró eltéréstől eltekintve azonos antifónát találunk a Sens XII-ben,²⁹ a Messina XIII-ban és a Lisieux XIII-ban is. Az egyszerű 7. tónusú dallam a szöveg háromrészes tagolását követi (*Ecce odor filii mei / sicut odor agri pleni / quem benedixit Dominus*). A közép-európai variáns valamivel változatosabb, elsősorban a transzpozíció sokfélesége feltűnő. Ugyanaz az iníciüm a VP-ben *C*-ről, a Krakó XV-ben és a Litomyšl XIV-ben *G*-ről, az Itália XIII-ban pedig *D*-ről indul (6. kottapélda).

Amint azt már a transzpozíció is sugallja, a szabályos 4. tónusú típusdallam, a VP-ben átalakul. Hiányzik belőle az utolsó sor jellegzetes elrugaszkodása az eredeti transzpozíció szerinti *C*-ről (a VP-ben *B* lenne), ráadásul a záróhang *D*-re esik, így végül egy 1. tónusú antifónát kapunk, amit a differencia is megerősít (7. kottapélda).

Érdekes, hogy bár a VitézJ XV Itáliában készült, és nem tartalmaz magyar jellegzetességeket, némi hasonlóságot mégis mutat a VP-vel. Kizárólag ez a két forrás alkalmazza a *cui benedixit* szövegváltozatot (a többi kódexben *quem benedixit* áll), és az eltérő dallamváltozat ellenére mindkét esetben 1. tónusú a tétel, ellentétben az összes többi lejegyzéssel. Ugyanezt a hangnemi megoszlást láthattuk a fenti *Mane surgens* antifóna esetében is. A VitézJ XV magyar vonatkozásainak vizsgálata további kutatásokat igényel.

²⁹ Ebben a forrásban más funkcióban, a különféle tárgyak megszentelésekor található meg az antifóna, két egymással csaknem azonos változatban.

³⁰ A szövegvariáns miatt (*cui* helyett *quem*) eggyel kevesebb hangot tartalmaz.

A VP liturgiai és zenei különlegességét, amelyre a bevezetőben utaltunk, a fenti elemzések messzemenően alátámasztották. Míg a liturgiai elrendezés sajátosságai – úgy tűnik – tudatos szerkesztés, egyéni koncepció eredményét tükrözik, a zenei változatokból kirajzolódó sokféleség értelmezése nehezebb. Mivel a kódex elsődlegesen liturgikus forrás, amelyben a kották csak járulékos elemek, nem szükségszerű, hogy a benne foglalt zenei tételek összessége valamely konkrét hagyományt tükrözzön. Elképzelhető, hogy a notátor többé-kevésbé szabadon válogatott a rendelkezésére álló mintákból. Fölmerül az összeállító képzetlenségének gyanúja is, ebben az esetben a szokatlan dallamváltozatok és differenciaválasztások lehetnek pusztán tévedés eredményei is. Ellentmondásossága ellenére azonban a gazdag és jól olvasható kottázott anyag a Veszprémi Pontifikálét mindenképpen a középkori Magyarország legfontosabb zenei forrásai közé emeli.

A vizsgált kottás források

VP	=	Budapest, Országos Széchényi Könyvtár Clmæ 317
Itália XIII	=	Napoli, Biblioteca Nazionale, MS. VI. G. 22 (VII. F. 24)
Krakkó XV	=	Kraków (Cracow, Poland), Archivum Kapituły Metropolitalne, MS. 11.
Lisieux XIII	=	Paris, BnF, MS. nouv. acq. lat. 3183
Litomyšl XIV	=	Praha, Královská kanonie premonstrátů na Strahově, DG I 19
Messina XIII	=	Madrid, Biblioteca nacional, MS. 678
Olesnicki XV	=	Kraków, Archivum Kapituły Metropolitalne, MS. 12
Sens XII	=	Paris, BnF, MS. lat. 934
Toledo XIII	=	Toledo, Archivo y Biblioteca Capitular, MS. 39–12
Troia XIV	=	Napoli, Biblioteca Nazionale, MS. VI. G. 24
VitézJ	=	Vatican, BAV, MS. Ottobon. lat. 501
Strig	=	az esztergomi rítusterület antifónáinak összkiadása = Dobszay László–Szendrei Janka: <i>Antiphonen</i> . Monumenta Monodica Medii Ævi V. 1–3 (Kassel, Basel, etc.: Bärenreiter, 1999).